

Tomaž PUŠNIK*

POLITOLOŠKA REFLEKSIJA MOČI V DELIBERATIVNI DEMOKRACIJI IN NJENI AGONISTIČNI KRITIKI**

Povzetek. Članek obravnava razumevanje moči, ki predstavlja enega ključnih politoloških konceptov v teorijah deliberativne demokracije in njene temeljne kritike, agonistične demokracije. Prek foucaultovskega branja moči pokaže, da tako v deliberativni demokraciji kot tudi pri agonistiki prevladuje negativno razumevanje moči kot prisile in konfliktov. To pomeni, da teoretske predpostavke deliberativne demokracije z dojetjem moči kot opresivne sile ne zmorejo pojasniti političnega. Izključno negativno dojetje moči pri agonistiki pa onemogoča prepoznanje, da ideje in prakse deliberacije že oblikujejo politično.

Ključni pojmi: politična teorija, deliberativna demokracija, moč, agonistika, Foucault

311

Uvod

Ob šestdesetletnici politologije na Slovenskem se je smotrno ozreti na eno od temeljnih dilem znotraj politične teorije, ki se pojmuje kot kriza predstavniške demokracije. V okviru politične misli in tudi širšem političnem diskurzu se vzpostavlja občutek, da je predstavniška demokracija v hudi stiski. Vodovnik (2011: 43) opozarja, da smo »danes priča trojni krizi predstavniške demokracije, ki je kriza participacije, kriza reprezentacije in kriza legitimnosti«. Krizo predstavniške demokracije se opredeljuje predvsem prek upada volilne udeležbe (Dalton, 2004; Kimberlee, 2002), članstva v političnih strankah (Hay, 2015; Van Biezen et al., 2012) in zmanjšanja interesa ter zaupanja v politične predstavnike in institucionalno politiko (Della Porta, 2013). O krizi demokracije obstaja skorajda konsenz, tako niso zgolj »politologi ali politični teoretiki, ali konservativci, ali liberalci, ali marksisti, ki mislijo da obstaja kriza predstavnštva /.../, obstaja namreč strinjanje o krizi čez ideološki in metodološki spekter« (Tormey, 2015: 15). Pri tem je pomembno izpostaviti, da je vseobsegajoč termin krize predstavniške

* Dr. Tomaž Pušnik, asistent in raziskovalec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Izvirni znanstveni članek.

DOI: 10.51936/tip.59.posebnaštevilka1.311-329

demokracije pogosto konceptualno izpraznjen in nejasen, saj ga lahko napolnimo s katerokoli politično problematiko. Obstaja namreč velika diskrepanca, kako avtorji mislijo in opredeljujejo krizo demokracije, pri čemer ima to, »kako nekdo bere krizo ali, bolje, pripoveduje o krizi, pomembne konsekvence v smislu premisleka, kaj storiti glede tega« (Tormey, 2015: 15). Opredeljevanje krize demokracije tako postane priročna izhodiščna točka oziroma argument, na katerem avtorji izgrajujejo potrebo po drugačnem delovanju, ki ga zagovarjajo.

Eden najbolj izpostavljenih odgovorov na krizo predstavniške demokracije v politični teoriji so premisleki na polju deliberativne demokracije. Številni temeljni znanstveni prispevki na področju deliberativne demokracije (glej Bohman, 1998; Chambers, 2003; Dryzek in Niemeyer, 2010; Mansbridge et al., 2010) tako v začetkih svojih del izpostavljajo različne družbenopolitične fenomene in probleme, ki označujejo krizo predstavniške demokracije in na katere odgovarja deliberativna demokracija, s čimer argumentirajo potrebo po deliberaciji. Med drugim predstavijo, da deliberativna demokracija odgovarja na probleme pomanjkanja interesa in odtujenosti od političnih procesov (Chappell, 2012; Fishkin, 1991), dominiranja političnih elit (Lomax Cook et al., 2007), prevladovanja zasebnih interesov in kapitala (Bohman, 1996; Held, 2009), demokratičnega deficita in pomanjkanja legitimnosti političnih odločitev (Dryzek in Niemeyer, 2010), erozije družbenih norm ter dezintegracije (Rosenberg, 2007) in vseobsežno, zajemajoč vse naštete vidike, tudi neposredno (krize) liberalne in predstavniške demokracije (Bohman, 1998; Elstub in McLaverty, 2014a). Deliberativna demokracija naj bi tako na teoretski kot tudi praktični ravni predstavljala alternativo in rešitev za omenjene razsežnosti problemov in krize predstavniške demokracije na sploh. Kot pravi Bohman (1996: 1) s politično metaforiko, je skupna značilnost deliberativne demokracije, da »iz vseh teh diagnoz prihaja enako zdravilo: javna deliberacija«. Z odgovarjanjem na percipirane probleme demokracije se deliberativna demokracija izgrajuje kot ena od ključnih alternativ v sodobni politični teoriji oziroma kot »demokratizacija demokracije« (Bäckstrand et al., 2010: 5), ker naj bi prek vključevanja državljanov v argumentirano javno razpravo in procese oblikovanja ter sprejemanja političnih odločitev razrešila obstoječe zagate predstavniške demokracije. Deliberativni model demokracije, ki se je postopno začel uveljavljati v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, naj bi bil na ravni politične teorije tako »glavni politični fenomen zadnjih desetletij« (Pellizzoni, 2015: 215). Ali drugače, deliberativna demokracija naj bi predstavljala »duh časa ne samo demokratične teorije, temveč celotne politične teorije« (Elstub in McLaverty, 2014b: 1). Ena najbolj priznanih teoretičark Jane Mansbridge (2007: 251) pa gre celo korak dlje, saj zagovarja, da je »deliberativna demokracija edina legitimna oblika demokracije«. Vzpostavlja se torej pogled, da

je deliberativna demokracija odgovor na krizo predstavniške demokracije, da je glavna alternativa v politični teoriji ter s tem prelom, ki bo revitaliziral demokracijo.

Na polju politične teorije tako poteka živahna debata o idejah in poskusih vpeljave deliberacije v prakso, pri čemer v okviru teh razprav in analiz enega pomembnejših vidikov predstavlja pojmovanje ključnega politološkega koncepta moči v premislekih o deliberativni demokraciji (Blakeley, 2014; Dryzek, 2000; Mansbridge et al., 2010; Mouffe, 1999, 2015). Ena od ključnih debat na polju razumevanja moči se (je) odvija(la) med deliberativno demokracijo in njeno agonistično kritiko, obe pa sta se v svojih premislekih navezali na Foucaultovo dojetje moči. Slednje je v politološkem imaginariju pomembno, ker omogoča analiziranje razmerij moči, čemur bomo v članku podvrgli tudi branje teoretskih predpostavk deliberativne in agonistične demokracije. V teoretski razpravi bomo tako sprva obravnavali prevladujoče razumevanje moči v predpostavkah deliberativne demokracije. V nadaljevanju se bomo osredotočili na osrednjo agonistično kritiko deliberativne demokracije, ki temelji ravno na dojetju moči. Obe razpravi pa bomo kritično brali prek foucaultovskega razumevanja moči, ki nam bo omogočil, da naslovimo (ne)razumevanje političnega v okvirih deliberativne demokracije ter nezmožnost agonistike, da bi prepoznala dejanske učinke deliberacije, ki že determinirajo in (so)konstituirajo sodobno delovanje politike.

Razumevanja moči v (osrednjih) teoretizacijah deliberativne demokracije

Dojetje in pozicija moči v deliberativni demokraciji postaneta razvidna iz temeljnih predpostavk deliberacije. Ključno referenčno točko zamišljanj, kako naj bi bila za deliberativne demokrate videti demokracija, predstavlja deliberativni ideal. Ta na eni strani opredeljuje procese deliberacije in na drugi strani postavlja mejo razlikovanja deliberacije od drugih mehanizmov oblikovanja in sprejemanja političnih odločitev (glej Lomax Cook et al., 2007; Mansbridge et al., 2010). Deliberativni ideal je koncipiran na Habermasovem (1990: 88–89) pojmovanju tako imenovane idealne govorne situacije, v okviru katere je komunikacija usmerjena v doseganje konsenza oziroma sporazuma. Pri tem morajo biti izpolnjeni pogoji, da ima vsak posameznik možnost in pravico sodelovati v pogovoru ter postavljati izrečene trditve pod vprašaj oziroma da ima možnost spraševanja in kritike. Poleg tega je pogoj tudi, da nihče od udeležencev ne uporabi moči prisile, kar pomeni, da mora razprava potekati brez dominacije in manipulacije ter da posledično med udeleženci ne sme biti razlik v moči. V takšni komunikaciji pa mora pretehtati »moč boljšega argumenta« (ibid.). Kot ugotavlja

Curtin (2006: 134), je »idealna govorna situacija' v središču teorij deliberativne demokracije«, na kateri temelji deliberativni ideal.

Za razumevanje dojemanja moči v deliberativni demokraciji je potrebna širša refleksija normativne usmeritve deliberativnega ideala in širše, deliberativne demokracije, ki se osredotoča na vprašanje, »kako bi moralo biti« (Perloff, 2014: 10), pri čemer temelji na specifičnem razumevanju razuma ter možnosti doseganja konsenza, iz katerega je izpeljano dojemanje moči kot izključno negativne in opresivne sile, ki jo lahko iz (po)govora oziroma deliberacije odstranimo. Kot ugotavlja Haahr (2004: 212), je »v klasični liberalni politični teoriji javno razumevanje omogočilo zamenjavo vladavine 'volje', arbitrarne vladavine absolutnih monarhov, z vladavino 'razuma'. To dojemanje predpostavlja obstoj univerzalne racionalnosti, ki jo lahko identificiramo, in njenega nasprotovanja moči«. ¹ Tovrstno razumevanje in pogled prepozna »v celotni literaturi o deliberativni demokraciji«, ki predpostavlja »obstoj ali možnost dokončne racionalnosti z nekaterimi univerzalnimi ali kvaziuniverzalnimi temelji« (ibid.). V tej smeri Mouffe (2015: 24) poudari, da je eno od glavnih načel liberalizma, ki ga perpetuirajo deliberativni teoretiki, »racionalistično verjetje v dostopnost splošnega konsenza, utemeljenega na razumu«. S tem se vzpostavlja pogled, »da obstajajo številne perspektive in vrednote, vendar zaradi empiričnih omejitev nikoli ne bomo mogli sprejeti vseh; toda če bi vse perspektive in vrednote sestavili, bi lahko oblikovale harmonično in nekonfliktno celoto« (ibid.).

Temeljne normativne predpostavke in ontološka pozicija deliberativne demokracije izhajajo iz Habermasove rekonstrukcije jezika, imenovanega univerzalni pragmatizem. Ta zasleduje nalogo »identificirati in rekonstruirati univerzalne pogoje možnosti dogovora« (Ashenden in Owen, 1999: 3). Kot ugotavlja Warnke (1995: 120), želi Habermas pokazati, »kako ima jezik zmožnost urejati dejanja na konsenzualen ali kooperativen, ne pa na prisilni in manipulativni način«. Pri tem je pozicija ter bistvo univerzalnega pragmatizma, »da komunikacija sama vsebuje možnost racionalnega dogovora /.../, zato ker je razumevanje cilj, ki je inherenten samemu govoru« (Kohn, 2000: 409). Z besedami Habermasa (1998: 21):

Naloga univerzalnega pragmatizma je identificirati in rekonstruirati univerzalne pogoje možnosti doseganja medsebojnega razumevanja. V drugih kontekstih bi lahko govorili o 'splošnih predpogojih komunikacije', vendar jaz raje govorim o splošnih predpogojih komunikacijskega dejanja, ker dojemam dejanje, ki se zavzema za razumevanje kot temeljno.

---

¹ Deliberativno demokracijo se uvršča v liberalno politično teorijo (glej Haahr, 2004), pri čemer Gutmann in Thompson (2009) ugotavljata, da deliberativna demokracija nadgrajuje in dopolnjuje premise liberalizma.

Habermas (1984) rekonstruira jezik prek normativne veljavnosti oziroma normativnih veljavnostnih zahtev: zahteve po resnici, zahteve po normativni pravičnosti in zahteve po resnicoljubnosti. Te zahteve pojasnjujejo koncept komunikacijske racionalnosti, saj, kot prepoznava Kohn (2000: 408), je »Habermas poskušal utemeljiti racionalnost v sami strukturi diskurza«. Po Habermasu je mogoče v sami komunikaciji prepoznati možnost dogovora oziroma konsenza. Habermasovo izpeljavo, da je dogovor »inherenten samemu govoru« (ibid.: 410), implicitno ali eksplicitno prevzamejo zagovorniki deliberativne demokracije s preferiranjem deliberacije pred drugimi oblikami sprejemanja odločitev. Prek tega pa tudi utemeljujejo, da je deliberativna demokracija najboljša in najprimernejša oblika demokracije (glej Bohman, 1998; Dryzek, 2005; Mansbridge, 2007).

Ontološko absolutno pozicijo racionalnosti, ki je inherentna oziroma biva v medosebni komunikaciji, opredeljuje tudi predpostavka, da obstaja ter deluje onkraj razmerij moči. Ali kot pravi Dryzek (2000: 172), »s Habermasovo terminologijo je v komunikacijski racionalnosti edina moč, ki je udejanjena, brezprisilna moč boljšega argumenta« (glej tudi Habermas, 1990: 88–89). Ravno ontološko pozicioniranje racionalnosti in razuma kot univerzalnih in enotnih je vzpostavilo kritike pri teoretikih in zagovornikih deliberativne demokracije. Ti so poskušali deliberativno demokracijo misliti onkraj hipotetičnega ideala ter jo operacionalizirati za delovanje v sodobnih družbah. Tako reformulacije Habermasove komunikacijske racionalnosti v teorijah deliberativne demokracije izpostavljajo skeptičnost do obstoja možnosti poenotenja razuma in obstoja enotnega skupnega dobrega ter zagovarjajo pluralnost razuma in možnost drugih oblik komunikacije (glej Bohman, 1996; Mansbridge et al., 2010; Young, 1996). Vendar tudi v dopuščanju drugih oblik komunikacije še vedno obstaja nadrejenost razuma oziroma racionalne komunikacije. Z besedami Dryzka (2000: 172), »če odpremo deliberacijo oblikam komunikacije, ki se razlikujejo od argumenta, potem mora še vedno biti edina moč 'brezprisilna sila' boljše komunikacije«. S tem perpetuirajo dojetje racionalnosti v sami strukturi jezika ter ohranjajo univerzalno možnost dogovora, ki naj bi bila inherentna komunikaciji, ker naj jezik ne bi bil družbeno konstruiran na podlagi razmerij moči. Haahr (2004: 212) tako prepoznava »moderne reformulacije razumevanja« racionalnosti in moči »v celotni literaturi deliberativne demokracije, ki nadaljuje reproduciranje nasprotovanja med močjo in racionalnostjo ter predpostavlja obstoj ali možnost dokončne racionalnosti z nekaterimi univerzalnimi ali kvaziuniverzalnimi temelji«.

Vendar pa ključni sodobni teoretiki deliberativne demokracije poudarjajo (Mansbridge et al., 2010: 65), da lahko deliberacija vodi v »deliberativno nestrinjanje«. V tej situaciji se udeleženci ne morejo poenotiti niti o rešitvi niti o razlogih, ki povzročajo konflikt, kar nakazuje na pluralnost razuma.

Hkrati pa ohranjajo »kriterij, ki najbolj jasno loči deliberativne od nedeliberativnih mehanizmov sprejemanja demokratičnih odločitev«, in sicer da mora biti v deliberaciji »moč odsotna« (ibid.: 66). S tem pridejo v teoretsko zagato. Če racionalnost ni inherentna komunikaciji, saj deliberacija ne vodi nujno v dogovor, in bi naj hkrati v komunikaciji ne bila prisotna razmerja moči, potem ni jasno, kako naj pride do odločitev.

Ravno možnost odsotnosti razmerij moči v procesih deliberacije ter poudarjanje, da lahko v deliberaciji na podlagi strukturiranega procesa odstranimo razmerja moči, je vseprisotna. Po mnenju teoretikov deliberativne demokracije (ibid.) je namreč ravno odsotnost moči tista, ki razlikuje deliberacijo od drugih oblik komunikacije in deliberativno od drugih oblik demokracije. Pri tem je pomembno poudariti, da argumentacije na polju deliberativne demokracije ohranjajo zakoreninjeno liberalno razumevanje moči kot prisile ter dominacije (glej Ashenden in Owen, 1999; Hammond et al., 2003). V enem najaktualnejših premislekov o vlogi moči v deliberaciji in deliberativni demokraciji je tako poudarjeno (Mansbridge et al., 2010: 80):

V vseh deliberativnih oblikah oblikovanja in sprejemanja odločitev je moč – v smislu prisilne moči – idealno odsotna. Ker je, kot je poudaril Foucault, vsak človek konstituiran z razmerji moči, vključujoč razmerja moči prisile, in istočasno izvaja prisilo nad drugimi, je odsotnost moči prisile regulativni ideal, ki ga je nemogoče doseči, vendar pogosto služi kot norma, na podlagi katere ocenjujemo prakse.

Kljub poudarku, da gre v normativnih okvirih deliberativne demokracije za ideal, ki ga ni mogoče v popolnosti doseči, pa Kohn (2000: 413) izpostavlja, da je »ravno ta ideal tisti, ki je problematičen«. Temelji namreč na pogledu, da je moč izključno oblika prisile in da deluje negativno v smeri onemogočanja.

Ravno zaradi kritik dojemanja moči v deliberativni demokraciji je moč ena od osrednjih tematik, ki jo obravnavajo teoretiki deliberacije (glej Blakeley, 2010; Dryzek, 2000; Mansbridge et al., 2010). Dryzek (2000: VI) tako prepozna pomen razmerij moči v svoji interpretaciji deliberativne demokracije, saj zanj deliberacija predstavlja »tekmovanje med diskurzi v javni sferi«. Razumevanje delovanja razmerij moči postavi na eni strani v okvir Foucaultovega dojemanja razmerij moči, ki ga bomo naslovili v nadaljevanju, v katerem prepozna, da je »diskurz dojet kot zapor, saj pogojuje načine, kako ljudje razmišljamo« (ibid.). Na drugi strani pa premisleke postavi v okvir, ki sledi Habermasovemu dojetju, v katerem »diskurz pomeni popolnoma nasprotno: popolno svobodo v možnostih izpostaviti in zavrniti argumente« (ibid.). Pri tem nadaljuje, da razmerja moči in »diskurzi v foucaultovskem smislu obstajajo, zato jih diskurzi v habermasovskem smislu

ne morejo izničiti« (ibid.). Ob tem poudarja, da so »reflektirane izbire med diskurzi dejansko mogoče, vendar niso enostavne« (Dryzek in Niemeyer, 2010: 32). V Dryzkovih premislekih deliberativne demokracije prepoznavamo, da poskuša misliti ontološko pozicijo političnega kot razmerja moči, pri tem pa uporabi zgolj Foucaultovo argumentacijo o disciplinirajoči naravi moči oziroma dojemanje moči kot dominacije. S prepoznanjem, da v deliberaciji seveda obstajajo neenaka razmerja in tekmovanje med diskurzi, a da lahko to moč prisile v komunikaciji nadomesti komunikacijska moč, moč brez prisile, tako ohrani razumevanje, da politično oziroma razmerja moči niso imanentna deliberaciji.

Ravno tako ključni sodobni teoretiki deliberativne demokracije (Mansbridge et al., 2010: 17) v enem od najaktualnejših premislekov o vlogi in delovanju moči v deliberaciji prepoznavajo Foucaultovo dojemanje moči kot ključno. To pa zato, »[k]er je, kot je izpostavil Foucault, vsak človek vzpostavljen prek razmerij moči, vključujoč razmerja moči prisile, in istočasno vpliva na druge z močjo prisile« (ibid.). S tem implicitno prepoznavajo ontološko razsežnost političnega kot razmerij moči, vendar ponovno prek dojemanja moči kot prisile oziroma dominacije. Kot pravijo, želijo »reformulirati regulativni deliberativni ideal« tako, »da bi vključeval odsotnost moči prisile v procesu odločanja, vendar ne v implementaciji« (ibid.). Na ta način tako kot Dryzek iščejo srednjo pot med afirmacijo Foucaultovih uvidov, da razmerja moči vzpostavljajo politično in konstituirajo subjekta ter posledično predstavljajo inherenten del političnih procesov, hkrati pa deliberacijo mislijo apolitično, kot proces, kjer so razmerja moči prisotna, vendar jih je mogoče odstraniti.

Kot poudarjajo ključni teoretiki deliberativne demokracije, premisleki o moči temeljijo na njihovi interpretaciji Foucaultovega dojemanja moči zgolj »kot prisile«, medtem ko je preplet pozitivnega aspekta moči kot tiste, ki spodbuja, omogoča in vzpostavlja želje in potrebe na eni strani ter zamejuje oziroma disciplinira na drugi, za njih »mistika« (ibid.). Iz razumevanj moči pri ključnih teoretikih deliberativne demokracije tako vidimo teoretsko zagato. Na eni strani zaradi argumentacije o pomenu deliberacije, kjer dojemajo moč kot izključno negativno, saj bi s prepoznavanjem, da je za razumevanje in analiziranje političnih fenomenov, kot je deliberacija, treba misliti razmerja moči tako pozitivno kot negativno, morali prepoznati vseprisotnost razmerij moči. Posledično bi morali ovreči ključen argument, da obstaja možnost odsotnosti moči v deliberaciji. Na drugi strani pa teoretsko zagato vidimo tudi, ker jim taka pozicija onemogoča razumevanje političnega oziroma jih napeljuje, da mislijo deliberacijo apolitično.

Agonistična kritika deliberativne demokracije skozi prizmo moči

Najbolj izpostavljeno kritiko deliberativne demokracije, ki je utemeljena ravno na dojemanju moči in posledično razumevanju političnega, predstavlja agonistika (Mouffe, 1999, 2000). Že iz naslova knjige njene utemeljiteljice Chantal Mouffe, *Agonistika: Misliti svet politično* (2015), postane implicitna ena od temeljnih tez, da prek deliberativne demokracije ni mogoče misliti političnega, ker temelji na zamejenem pogledu dojetanja moči. Mouffe (2000: 98), podobno kot Foucault, prepozna, »da je moč konstitutivna vsem družbenim razmerjem«. Natančneje, da je »sleherna ureditev /.../ vselej izraz razmerij moči«, kar »na področju politike pomeni, da je treba opustiti iskanje konsenza brez izključevanja ter upanje na popolnoma usklajeno in harmonično družbo« (Mouffe, 2015: 15). S tem zagovarja ontološko absolutno pozicijo razmerij moči, ki definirajo politično, in negira možnost esencializma onkraj razmerij moči. Ravno v idejah deliberativne demokracije prepozna verjetje v konsenz, utemeljen na razumu, in problematiko ontološke pozicije esencializma, ki »objektivnost razume kot inherentno samim stvarjem« (ibid.: 25). To pomeni, da se v predpostavki deliberativne demokracije odraža, da je komunikaciji inherentna možnost dogovora oziroma konsenza in da je mogoče moč (prisile) odstraniti.

Temeljna kritika deliberativne demokracije, kot jo podaja Mouffe, je tako v ontološki poziciji političnega, ki jo sama utemeljuje na podlagi konstituiranja identitet.² Kot pravi, »lahko identiteta obstaja samo, če je konstituirana kot razlika in da se sleherna družbena objektivnost vzpostavlja z dejanji moči« (ibid.).³ Zato se politično vedno izgrajuje na podlagi razmerij moči. Zanj temeljna problematika političnega ne pomeni, »kako med tekmujočimi interesi doseči kompromis, in tudi ne, kako doseči 'racionalen', tj. popolnoma vključevalen konsenz, konsenz brez izključevanja« (ibid.: 29), kar je usmeritev deliberativne demokracije. Kot pravi Mouffe (2000: 46), teoretiki in zagovorniki deliberativne demokracije z »vpeljevanjem razuma in racionalne argumentacije namesto interesov in agregacije preferenc kot osrednjega momenta politike, enostavno nadomestijo ekonomski model z moralnim, ki – četudi na drugačen način – zgreši specifičnost političnega«. Teoretska pozicija deliberativne demokracije, ki dominira v sodobnih premislekih politične teorije, tako po Mouffe temelji na napačnem dojetanju političnega.

² Mouffe (2015: 25–29) ontološko pozicijo premišlja in utemeljuje na podlagi Derridajevih kritik objektivnosti. Predusem prek koncepta razlike, pri čemer te premisleke vpelje na polje politike in oblikovanja političnih identitet.

³ To pomeni, da je vsak objekt »nekaj, kar ni on sam, in tako je vse vzpostavljeno kot razlika«, zato ne »more biti dojet kot čista 'prezenca' ali 'objektivnost'« (Mouffe, 2000: 21). Ravno vzpostavljanje sebe oziroma identitet na podlagi drugega dojema kot definirajoči moment političnega, kjer subjekt ne more obstajati brez tekmeca, drugega.

Bolj natančno postane kritika Mouffe (2015: 23–24) razvidna iz argumentacije ontološke pozicije političnega, kjer sta ključna dva koncepta, antagonizem in hegemonija. Antagonizem, ki je »inherenten v vseh človeških družbah« (Mouffe, 1999: 754) in izpeljan iz neprestanih razmerij moči ter pomeni nenehno potencialno možnost konfliktov. Hegemonija pa je produkt različnih praks, prek katerih se oblikuje in vzpostavi ureditev, ki utrjuje specifično delovanje družbenih institucij. V tem pogledu je vsaka ureditev vedno začasna in negotov izraz spreminjajočih se praks, ki bi vselej lahko bile tudi drugačne, saj so posledica razmerij moči. Ko pa je določena ureditev dojeta kot *naravna*, je to posledica hegemonskih praks (Mouffe, 2015: 23). S takšnim razumevanjem Mouffe razlikuje med »političnim« (*politics*) in »politiko« (*policy*), pri čemer se politično razume na ravni antagonizma, ki vedno prežema družbena oziroma politična razmerja. Politika pa se nanaša na prakse, institucije in diskurze, prek katerih se organizira politična ureditev ter sobivanje ljudi; ti so vedno potencialno konfliktni, antagonistični, saj so vedno pod okriljem političnega.

Ob prepoznanju »vselej navzoče možnosti antagonizma« oziroma vseprisotnosti razmerij moči, je Mouffe (ibid.: 26) razvila agonistični model demokracije, v katerem ključno vlogo igrajo strasti, ki jih po njenem deliberativna in obstoječa predstavniška demokracija zaradi racionalističnih in individualističnih okvirov zapostavljata. Konstitutiven element in usmeritev agonistične demokracije je zagotavljanje »da konflikt ne dobi oblike ‘antagonizma’ (spopadanja sovražnikov), ampak obliko ‘agonizma’ (spopadanja tekmecev)« (Mouffe, 2015: 27). Po njenem je ena od glavnih usmeritev demokratičnih institucij oziroma *nove* liberalnodemokratske politike, ki jo premišlja, vzpostavitev takšnih institucij, ki bi blažile potencialne antagonizme v družbenih oziroma političnih razmerjih. S tem nasprotuje, da bi, kot si prizadevajo deliberativni demokrati, (lahko) prišlo do konsenza med nasprotniki, saj to, prvič, ni mogoče, ker konstrukcija ‘nas’ ni mogoča brez ‘njih’, in, drugič, ker strasti in konflikti v družbi ne morejo in ne smejo biti izbrisani, temveč morajo biti prepoznani in soočeni (ibid.: 26–29).

V agonistični demokraciji je tako osrednja kategorija demokratičnega politike tekmeč, in ne sovražnik, pri čemer morajo vsi tekmeči spoštovati demokratična načela svobode in enakosti, čeprav se ne strinjajo z razlago nasprotujoče si strani. Politika je tako boj, v katerem si tekmeči želijo, da bi njihove interpretacije prevladale, hkrati pa priznavajo nasprotnikom pravico do borbe. Ravno »agonistični boj« je za Mouffe (ibid.: 28) pogoj za demokratizacijo, saj, kot pravi, »dobro delujoča demokracije kliče po konfrontaciji demokratičnih političnih stališč«. V tej poziciji se odraža diametralno nasprotna pozicija in razumevanje moči kot pri deliberativnih demokratih. Medtem ko se v okvirih agonistične demokracije argumentira, da so antagonizmi oziroma konflikti vseprisotni in da definirajo politično,

pa teoretiki deliberativne demokracije poudarjajo, da je moč kot prisilo mogoče suspendirati in odstraniti konflikt. Ravno na tej točki Mouffe (2000: 11) izpostavlja, da deliberativni demokrati »ostajajo slepi za politično«, ker ne morejo pojasniti koncepta političnega zaradi njihovega dojemanja moči. Vendar pa je iz agonistične perspektive razvidno, da tudi ta, enako kot teoretizacije deliberativne demokracije, dojemajo moč izključno negativno, kot konflikt oziroma antagonizem, ki ga je treba uokvirjati. Ta pozicija pa se razlikuje od Foucaultovega dojemanja moči, ki nam ponudi možnost analiziranja tako deliberativne demokracije kot tudi agonistike.

Foucaultovsko branje moči v deliberativni demokraciji in agonistiki

Premislekom o moči tako v okvirih teorij deliberativne demokracije kot tudi v najbolj prepoznani in uveljavljeni agonistični kritiki je skupno, da se v svojih idejah referirajo na Foucaultovo dojetje moči. Prvi zato, da bi poskušali odgovoriti na kritike in približati deliberacijo obstoječim političnim mehanizmom, drugi pa z namenom kritike deliberativne demokracije, saj želijo pokazati njihovo neustrezno razumevanje političnega. Vendar pa je za oba skupno, da uporabita zgolj Foucaultov vidik negativne koncepcije moči, ki predstavlja argument za utrjevanje njihovih pozicij. V ta namen bomo sprva naslovili Foucaultovo dojetje moči, ki bo podlaga za kritiko deliberativne demokracije kot tudi agonistike.

Dojetje moči kot prisile oziroma represije, ki jo lahko vidimo v teoretskih predpostavkah deliberativne demokracije in v najbolj uveljavljeni agonistični kritiki, je v skladu s prevladujočim dojetjem delovanja moči v politični teoriji. Foucault (1984) prepoznava, da se moč dojema kot represija oziroma prisila in kot nasprotje *popolne* svobode. Takšno opredelitev je mogoče zaslediti v označevalcih oziroma enačenju moči z nasiljem, konflikti, omejevanjem, izključevanjem, zaviranjem in prikrivanjem. Ali kot pravi Foucault (1978: 86): »Moč kot popolno zamejevanje svobode je vsaj v naši družbi splošno sprejeta.« Dojetje moči kot izključno represije pa Foucault (ibid.: 85) dojema kot omejeno, saj zaobjame zgolj del učinkov delovanja moči: »Moč, ki deluje samo z negativno silo, da prepove, ni pod nobenimi pogoji zmožna vzpostavljati, temveč zgolj postavljati omejitve /.../. [T]o bi bil paradoks njene učinkovitosti.« Takšno razumevanje moči lahko torej pojasni samo, česa ni mogoče narediti in česa se ne sme, nikakor pa, kako moč dejansko deluje.

Vendar Foucault kritike prevladujočih dojetanj delovanja moči ne utemeljuje zgolj na ravni teoretskih premislekov, temveč osvetljuje, kako se je zgodovinsko konsolidirala ustebrena negativna koncepcija moči. Foucault to refleksijo moči zaobjame s terminom *juridična moč*, saj se je vzpostavila

na podlagi »juridичne politične teorije suverenosti« (Foucault, 2003: 34). Z vzpostavljanjem prava kot legitimiranja represije se je vzpostavilo prevladujoče negativno dojetje moči kot prisile in dominacije. Foucault (1978: 87) tako ugotavlja, da se »[i]zvajanje oblasti v zahodnih družbah od srednjega veka naprej vselej izraža v pravu«. Juridično dojetje moči namreč vzpostavlja razumevanje moči v pravnih okvirih, najpogosteje prek zakonov, prepovedi in cenzuriranj. Takšna reprezentacija moči posledično utrjuje predpostavko svobodnega posameznika in idejo politične suverenosti.

Na podlagi opredelitve juridične moči Foucault prepoznava, da se je vzpostavil specifičen pogled na delovanje moči, ki prevladuje še dandanes. Prvič, uveljavila se je »ideja, da je moč nekaj, kar lahko nekdo poseduje, nekaj v družbi, kar nekateri imajo, drugi pa ne« (Foucault, 2015: 228). V tem smislu je prevladala logika, da na primer moč poseduje določen družbeni razred, družbene skupine ali posamezniki, drugi pa so izključeni. Drugič, uveljavil se je pogled, da je moč centralizirana oziroma da je »politična moč vedno locirana /.../, najpogosteje v državi« (ibid.: 229) ter da vedno poteka od zgoraj navzdol. Tretjič, obveljala je predpostavka, da je moč »podrejanje, ki je namenjeno ohranjanju /.../ določenega načina delovanja« (ibid.: 231) ter da vedno deluje prek prepovedi, zamejevanja in izključevanja z namenom, da bi ohranila obstoječa družbena razmerja. Posledično juridično dojetje moči ne more pojasniti, kako moč deluje, vendar ustebrena podoba delovanja moči ostaja. Vprašanje moči, ki je ključno za razumevanje političnega, je namreč »ostalo zunaj področja političnih analiz« (Foucault, 1984) in posledično ostaja(lo) podrejeno ekonomskemu in pravnemu dojetanju ter preučevanjem v okvirih ekonomske svobode in suverenosti. Z besedami Lemkeja (2019: 90), »moč se pojasnjuje enostavno prek moči«, in ne, kako moč biva oziroma kako deluje.

Foucaultova (2003: 28) perspektiva se osredotoča na vprašanje, kako razumeti in analizirati moč onkraj juridičnega okvira, s čimer vpelje teoretski in analitični okvir dojetanja moči, ki je »ravno nasproten« negativnemu juridičnemu dojetanju moči. V ta namen Foucault poda analitična napotila, kako misliti in analizirati razmerja moči. Prvič, da se mora analiza moči premakniti od identificiranja, kdo poseduje moč, k razkrivanju, kako moč deluje. Drugič, da moč ne deluje od zgoraj navzdol, temveč »prihaja od spodaj« (Foucault, 1978: 94). To pomeni, da ne obstajata binarnost in vseobsegajoče nasprotje med vladajočimi in vladanimi, temveč da se razmerja moči oblikujejo v raznolikih odnosih. Tretjič, da moči ne moremo posedovati, temveč da deluje »vedno prek nešteti točk in vedno v odnosih neenakih in spremenljivih razmerij« (ibid.). Četrto, da razmerja moči niso zunanja drugim odnosom in razmerjem, npr. ekonomskim procesom in vplivu vednosti, temveč »so jim imanentna, so neposredne posledice delitev, neenakosti in neravnovesij, ki se dogajajo v teh razmerjih« (ibid.). Petič, da moč ni

negativna in ne deluje »preprosto kot prepoved«, temveč ima »neposredno produktivno vlogo« (ibid.), saj deluje kot »dejanja, ki vplivajo na možna delovanja drugih: spodbujajo, omejujejo, zavajajo, olajšajo ali otežujejo« (Foucault, 1983: 220). Šestič, da v razmerjih moči ne obstaja popolna binarnost, na eni strani popolna dominacija in na drugi popolna podrejenost, ter da ne obstaja odnos ali skupnost onkraj razmerij moči. Poslednje, sedmo napotilo pa izraža, da je svoboda ključni element v razmerjih moči, ker bi slednja brez svobode pomenila enostransko nasilje.

Pri tem se zastavlja vprašanje, kaj takšno dojemanje moči prinaša k branju deliberativne demokracije. Prek foucaultovske prizme lahko prepoznamo, da teoretske predpostavke deliberativne demokracije temeljijo na teorijah suverenosti oziroma juridičnem dojetanju moči, ki ne zmore pojasniti kompleksnosti delovanja razmerij moči (glej tudi Hammond et al., 2003). Teorije deliberativne demokracije namreč izhajajo iz pogleda, da je moč nekaj, kar posedujejo določeni posamezniki ali skupine, in posledično, da je moč s predpogoji, ki določajo deliberacijo, mogoče odstraniti. V tej smeri dojemajo, da je moč izključno oblika prisile in da deluje negativno v smeri onemogočanja. Vendar lahko ravno na podlagi Foucaultovega (1988b; 2009) razumevanja moči prepoznavamo, da moč ni izključno represivna, temveč deluje tudi pozitivno, saj razmerja moči omogočajo določena delovanja, med drugim vzpostavljajo želje, motivacijo ter oblikovanje lastne subjektivitete.

Na podlagi razumevanja razmerij moči, je Foucault (1995: 27–28) utemeljil kritiko ideala komunikacije onkraj razmerij moči s sledečo argumentacijo:

[M]orali bi zavrniti celotno tradicijo, ki nam omogoča, da si zamišljamo, da lahko vednost obstaja samo tam, kjer so razmerja moči izključena, in da se lahko vednost razvije samo zunaj lastnih odrejanj, zahtev in interesov ... Morali bi raje priznati, da moč vzpostavlja vednost, /.../ da ne obstajajo razmerja moči, ki ne bi vzpostavljala polja vednosti, niti vednost, ki ne predpostavlja in hkrati konstituira razmerij moči. Ravno ta razmerja 'moči-vednosti' moramo analizirati, torej ne na podlagi subjekta vednosti, ki je ali ni svoboden v razmerju do sistema moči, temveč, nasprotno, subjekt, ki ve stvari, o katerih vemo, in modalnosti vednosti morajo biti obravnavane kot mnogi učinki teh temeljnih implikacij moči-vednosti in njihovih zgodovinskih transformacij.

V skladu s tem pogledom Foucault zavrača kakršenkoli univerzalizem, bodisi obstoj izključne moči prisile bodisi možnost njene popolne zavrnitve, kar je predpostavka v dojetanjih deliberativnih demokratov.

Enaka kritika pa velja v foucaultovskem pogledu tudi za (komunikacijsko) racionalnost, ki je skozi foucaultovsko branje vedno rezultat razmerij moči. Saj kot pravi Haahr (2004: 212), »če odstranimo predpostavko da obstaja

dokončna racionalnost ali zbir racionalnosti z nekimi univerzalnimi temelji, odpremo možnost analiz preučevanja dejanskih racionalnosti, ki potekajo v določenem prostoru, njihovih temeljev in tehnik, na katerih temeljijo». S tem pokaže, da razmerja moči in racionalnost niso v nasprotju, ampak da je treba racionalnost vedno misliti in analizirati v prepletu z razmerji. Tako Foucault (1988a: 37) poudari, da ne obstaja »ena oblika racionalnosti« ter da je treba s historično analizo vzpostavljanja racionalnosti osvetljevati, kako so »stvari, ki se nam zdijo najbolj očitne«, nepreizpraševane in naravne, vedno formirane in rezultat specifičnih oblik vednosti in razmerij moči.

Skozi foucaultovsko branje deliberativne demokracije se odraža, da deliberativni demokrati, tako kot ugotavlja tudi agonistika, ne zmorejo pojasniti političnega. Razmerja moči so za Foucaulta (1980: 189) namreč ontološko absolutna in tista, ki determinirajo politično: »[P]olitično ni nekaj, kar določajo /.../ razmerja, ki so osnovna in po naravi 'nevtralna'. Vsako razmerje sil predstavlja v vsakem trenutku razmerja moči (ki predstavljajo trenutni izraz) in vsako razmerje moči predstavlja učinek ter tudi pogoje možnosti delovanja, kar vzpostavlja in določa politično.« Prek prizme, da so razmerja moči venomer prisotna, se nam posledično odpira prostor za foucaultovsko analizo deliberativne demokracije, in sicer, kako se v procesih deliberacije vzpostavljajo in delujejo razmerja moči. Hkrati s spremembo fokusa od vprašanja, kdo poseduje moč, in odmika, da je moč mogoče posedovati, lahko usmerimo pozornost k vprašanju, kako akterji v deliberaciji vplivajo na obnašanja in delovanja drugih in na rezultate deliberacije. Hkrati nam v nasprotju z avtarkičnim pogledom na deliberacijo kot prostorom oblikovanja in sprejemanja odločitev, ki ne posveča pozornosti širšim kontekstom, ki predhodno vplivajo na procese deliberacije, dojevanje moči kot nenehnega političnega razmerja širših družbeno-ekonomskih odnosov, v katerih se oblikujejo nameni in cilji, omogoča misliti historične procese vzpostavljanja in delovanja moči. Natančneje, omogoča nam odgovarjati na vprašanja, kako so se v specifičnih zgodovinskih kontekstih in razmerjih moči vzpostavljale določene problematike, ki so predmet deliberacije, kako in s kakšnim namenom so se vzpostavljali pogledi razreševanja določenih problematik, ki določajo okvire oziroma pogoje možnosti mišljenja rešitev v deliberaciji. Spodbuja pa nas tudi k premislekom in analizam, kako in s kakšnim namenom se vpeljuje prakse deliberacije kot mehanizme delovanja oblasti.

V tej smeri se foucaultovska kritika razlikuje od agonistične, saj agonistična na podlagi ugotovitev, da deliberativna demokracija ne more pojasnit političnega, le-to zavrne. Vendar pa se na točki ključne kritike, v okviru dojevanja moči, kaže tudi podobnost agonistike in deliberativne demokracije. Kljub referiranju agonistike na Foucaultovo prepoznavanje vseprisotnosti razmerij moči, ki definira politično, je treba izpostaviti, da se Foucaultovo razumevanje agonizma razlikuje od Mouffe. Foucault (1983: 222, *poudarek*

dodan) misli agonizem kot »razmerje, ki je istočasno medsebojno *spodbujanje* in boj; manj neposredna konfrontacija, ki paralizira obe strani, kot pa nenehna provokacija«. S tem poudari, da je razmerja moči treba razumeti tako v obliki konflikta oziroma boja, kot tudi spodbujanja oziroma omogočanja. Mouffe pa za razliko od Foucaulta poudarja zgolj negativen aspekt agonizma, saj v njenih premislekih osrednje mesto zaseda konflikt. Kot pravi, »konflikt ne more in ne sme biti izbrisan, kajti posebnost pluralne demokracije je natanko v prepoznavanju in legitimiranju konflikta« (Mouffe, 2015: 27). Na ta način zapostavlja pozitiven aspekt moči in perpetuira, čeprav v diametralno nasprotni poziciji, z afirmacijo, ne pa z njenim nasprotovanjem, negativno koncepcijo moči. Paradoksalno, kljub njenemu prepoznavanju vseprisotnosti razmerij moči, ki določajo ontološko pozicijo političnega, je mogoče videti, da – enako kot teoretiki deliberativne demokracije – dojema moč kot konflikt oziroma izključno negativno. Foucaultovsko branje agonistike skozi razmerja moči je torej enako kot branje deliberativne demokracije. Tudi agonistika vztraja na dojemanju moči kot nekaj, kar lahko posedujemo, ter kot izključno prisilo, s čimer ne (z)more pojasniti pozitivnega aspekta moči oziroma njenega delovanja v smeri omogočanja in spodbujanja, kakor tudi delujejo razmerja moči.

Ravno v tej smeri je agonistika usmerjena v popolno zavračanje deliberativne demokracije. Takšno usmerjenost dobro povzame Sanders (1997: 350), ki pravi: »Zaključujem /.../ s sugestijo, da bi morali zaenkrat pozabiti na deliberacijo in si zamisliti model demokratične politike, ki bolj verjetno spodbuja medsebojno spoštovanje – nekaj, kar zagovorniki deliberacije nenazadnje dejansko želijo«. S tem pa agonistika – za razliko od foucaultovske perspektive – ne prepozna in ne namenja pozornosti dejanskim učinkom teoretizacij deliberacije in deliberativnih praks, ki pomembno determinirajo družbenopolitične procese in (so)konstituirajo sodobno delovanje politike. Hkrati pa tudi ne omogoča naslavljanja in analiziranja raznolikih mehanizmov in praks oblikovanja in sprejemanja političnih odločitev, ki izhajajo iz teoretskih premislekov teorij deliberativne demokracije in imajo dejanske učinke v raznolikih političnih kontekstih.

Sklep

Iz foucaultovskega branja moči ene najbolj izpostavljenih debat v politični teoriji med deliberativno demokracijo in agonistiko, kjer se deliberacija predstavlja kot alternativa oziroma nadgradnja predstavniške demokracije, je razviden paradoks, da teoretizacije deliberativne demokracije ne morejo pojasniti političnega. Z dojemanjem, da lahko moč posedujemo in da moč deluje zgolj negativno kot prisila, iz česar izpeljejo, da je potrebno razmerja moči odstraniti iz deliberacije ter težiti k dogovoru in konsenzualnosti, se

deliberacija vpenja v sodobne procese depolitizacije in t. i. post-politike (Brown, 2015; Swyngedouw in Wilson, 2014). Kot poudarja Kamata (2014: 68) je ravno »dvojnost utelešenja demokratičnega etosa ob hkratnem zavračanju konfliktov in protislovij«, ki so tudi v temelju teoretskih predpostavk deliberativne demokracije, »bistvo post-politik« in procesov depolitizacije. V tej smeri nadaljuje, da je »post-politična formacija tista, v kateri se nestrižnja ne zatne, ampak postane nepomembno, kjer imajo vse zainteresirane strani svoj glas in kjer se priznava razlika, medtem ko so konflikti in opozicijska politika dojeti kot redundantni« (ibid.). Ideje in prakse deliberativne demokracije ravno zaradi nerazumevanja političnega tako (lahko) prispevajo in se vpenjajo v procese depolitizacije, četudi so tendence deliberativnih demokratov v smeri demokratizacije demokracije ravno nasprotne. Z besedami Mouffe (2000: 45–46), je »cilj teoretikov, ki zagovarjajo deliberativno demokracijo, zagotovo dobronameren /.../, vendar zgreši specifičnost političnega«. Zaradi zamejenega dojetja moči in posledično razumevanja političnega pa ostaja posledično nejasno, kako naj deliberativna demokracija postane prevladujoča oblika političnega delovanja oziroma alternativa predstavniki demokraciji, če ne prek političnih bojov in konfrontacij.

Hkrati pa agonistična kritika deliberativne demokracije zaradi zamejenega dojetja moči in političnega delovanja zavrne, a s tem ostaja slepa za razumevanje in analiziranje, kako ideje in prakse deliberacije že (so)oblikujejo sodobno delovanje oblasti. Premisleki in ideje deliberativne demokracije namreč predstavljajo eno od oblik vednosti, na podlagi katerih se zamišlja (nove) načine vladanja, ki (naj) bi prispevali k bolj legitimnim političnim odločitvam, vzpostavljanju občutka vključenosti državljanov v oblikovanje političnih odločitev ter zmanjšanja oddaljenosti političnih predstavnikov do ljudstva. Sodoben političen diskurz je tako nabit z besednjakom dialogov z državljani, poslušanja in slišanja glasov, skupnega sodelovanja in razpravljanja med politiki in državljani idr., ki se (ne)posredno napaja tudi iz teoretizacij deliberativne demokracije. Hkrati pa se vzpostavljajo tudi novi politični mehanizmi raznolikih dialogov z državljani, ki so utemeljeni neposredno na metodah deliberacije, npr. srečanj v mestni hiši, deliberativnih merjenj javnega mnenja, konsenzualnih konferenc idr. (European Commission, 2018). Raznolike oblike dialogov z državljani, ki izhajajo (tudi) iz premislekov deliberativne demokracije in praks deliberacije, tako postajajo novi oblastni mehanizmi (Banjac, 2017; Karlsen in Villadsen, 2008). Banjac (2017: 483) tako prepoznava dialoge kot oblastne prakse, v katerih se oblikujejo »nove konfiguracije moči /.../ nova zaveznitva in razpršitev moči med akterji ter strateška institucionalizacija oblastnih ciljev«. To pomeni, da mora biti politološka usmeritev analiziranje implementacije deliberacije v prakso in osvetljevanje novih načinov delovanja razmerij moči ter oblasti in ne, kot je tendenca agonistike, zanemarjanje njenega že obstoječega vpliva.

LITERATURA

- Ashenden, Samantha in David Owen (1999): Introduction: Foucault, Habermas and the politics of critique. V: Samantha Ashenden in David Owen (ur.), Foucault contra Habermas: Recasting the dialogue between genealogy and critical theory, 1–20. London: SAGE Publications.
- Bäckstrand, Karin, Jamil Khan, Annica Kronsell in Eva Lövbrand (2010): The promise of new modes of environmental governance. V: Karin Bäckstrand, Jamil Khan, Annica Kronsell in Eva Lövbrand (ur.), Environmental politics and deliberative democracy: Examining the promise of new modes of governance, 3–27. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Banjac, Marinko (2017): Youth, risk and the Structured Dialogue: governing young EU citizens. *Journal of Youth Studies* 20 (4): 471–86.
- Blakeley, Georgina (2010): Governing Ourselves: Citizen Participation and Governance in Barcelona and Manchester. *International Journal of Urban and Regional Research* 34 (1): 130–45.
- Blakeley, Georgina (2014): Conflict and deliberation. V: Stephen Elstub in Peter McLaverty (ur.), *Deliberative democracy: Issues and cases*, 17–33. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bohman, James (1996): *Public deliberation: Pluralism, complexity and democracy*. Cambridge: The MIT Press.
- Bohman, James (1998): The coming of age of deliberative democracy. *Journal of Political Philosophy* 6 (4): 400–25.
- Brown, Wendy (2015): *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone books.
- Chambers, Simone (2003): Deliberative democratic theory. *Annual review of political science*, 6 (1): 307–26.
- Chappell, Zsuzsanna (2012): *Deliberative democracy: A critical introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Curtin, Deirdre (2006): Framing public deliberation and democratic legitimacy in the European Union. V: Samantha Besson in José Luis Martí (ur.), *Deliberative democracy and its discontents*, 133–156. Hampshire: Ashgate.
- Dalton, Russell J. (2004): *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Della Porta, Donatella (2013): *Can Democracy Be Saved?: Participation, Deliberation and Social Movements*. Cambridge: Polity.
- Dryzek, John S. (2000): *Deliberative democracy and beyond: Liberals, critics, contestations*. Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, John S. (2005): *Deliberative democracy in divided societies*. *Political Theory* 33 (2): 218–242.
- Dryzek, John S. in Simon Niemeyer (2010): *Foundations and frontiers of deliberative governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Elstub, Stephen (ur.) in Peter McLaverty (ur.) (2014a): *Deliberative democracy: Issues and cases*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Elstub, Stephen in Peter McLaverty (2014b): Introduction: Issues and cases in deliberative democracy. V: Stephen Elstub in Peter McLaverty (ur.), *Deliberative democracy: Issues and cases*, 1-16. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Fishkin, James S. (1991): *Democracy and deliberation: New directions for democratic reform*. New Haven: Yale University Press.
- Foucault, Michel (1978): *The history of sexuality: An introduction*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1980): *The history of sexuality*. V: Colin Gordon (ur.), *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972-1977*, 183-93. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1983): *The Subject and Power*. V: Hubert L. Dreyfus (ur.) in Paul Rabinow (ur.), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, 208-226. Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, Michel (1984): *Truth and power*. V: P. Rabinow (ur.), *The Foucault reader*, 51-75. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1988a): *Critical Theory/Intellectual History*. V: Lawrence D. Kritzman (ur.), *Michel Foucault: politics, philosophy, culture: interviews and other writings 1977-1984*, 17-46. London: Routledge.
- Foucault, Michel (1988b): *Technologies of the self*. V: Luther H. Martin, Huck Gutman in Patrick H. Hutton (ur.), *Technologies of the self: A seminar with Michel Foucault*, 16-49. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Foucault, Michel (1995): *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel (2003): *Society must be defended: Lectures at The College de France 1975-76*. London: Penguin.
- Foucault, Michel (2009): *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977-78*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel (2015): *On the punitive society: lectures at the Collège de France 1972-1973*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gutmann, Amy in Dennis Thompson (2009): *Why deliberative democracy is different*. *Social Philosophy and Policy* 17 (1): 161-80.
- Haahr, Jens Henrik (2004): *Open co-ordination as advanced liberal government*. *Journal of European Public Policy* 11 (2): 209-30.
- Habermas, Jürgen (1984): *The theory of communicative action: Reason and the rationalization of society*. London: Heinemann.
- Habermas, Jürgen (1990): *Moral consciousness and communicative action*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, Jürgen (1998): *On the pragmatics of communication*. Cambridge: The MIT Press.
- Hammond, Scott C., Rob Anderson in Kenneth N. Cissna (2003): *The Problematics of Dialogue and Power*. *Annals of the International Communication Association* 27 (1): 125-157.
- Hay, Colin (2015): *Why we hate politics*. Cambridge: Polity.
- Held, David (2009): *Models of democracy*. Cambridge: Polity Press.

- Kamat, Sangeeta (2014): The New Development Architecture and the Post-Political in the Global South. V: Erik Swyngedouw in Japhy Wilson (ur.), *The Post-Political and Its Discontents: Spaces of Depoliticisation, Spectres of Radical Politics*, 67–85. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Karlsen, Mads Peter in Kaspar Villadsen (2008): Who should do the talking? The proliferation of dialogue as governmental technology. *Culture and Organization* 14 (4): 345–63.
- Kimberlee, Richard H. (2002): Why Don't British Young People Vote at General Elections? *Journal of Youth Studies* 5 (1): 85–98.
- Kohn, Margaret (2000): Language, power, and persuasion: toward a critique of deliberative democracy. *Constellations* 7 (3): 408–29.
- Lemke, Thomas (2019): *A Critique of Political Reason: Foucault's Analysis of Modern Governmentality*. London: Verso Books.
- Lomax Cook, Fay, Michael X. Delli Carpini in Lawrence R. Jacobs (2007): Who deliberates? Discursive participation in America. V: Shawn W. Rosenberg (ur.), *Deliberation, participation and democracy: Can the people govern?*, 25–44. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Mansbridge, Jane (2007): »Deliberative democracy« or »democratic deliberation«? V: Shawn W. Rosenberg (ur.), *Deliberation, participation and democracy: Can the people govern?*, 251–71. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Mansbridge, Jane, James Bohman, Simone Chambers, David Estlund, Andreas Føllesdal, Archon Fung, Cristina Lafont, Bernard Manin in José Luis Martí (2010): The place of self-interest and the role of power in deliberative democracy. *Journal of Political Philosophy* 18 (1): 64–100.
- Mouffe, Chantal (1999): Deliberative democracy or agonistic pluralism? *Social research* 66 (3): 745–58.
- Mouffe, Chantal (2000): *The democratic paradox*. London: Verso.
- Mouffe, Chantal (2015): *Agonistika: Misliti svet politično*. Ljubljana: Maska.
- Pellizzoni, Luigi (2015): Bridging promises and (dis)Illusions: Deliberative democracy in an evolutionary perspective. V: Raoul Beunen, Kristof Van Assche in Martijn Duineveld (ur.), *Evolutionary governance theory: Theory and applications*, 215–232. Cham: Springer International Publishing.
- Perloff, Richard M. (2014): *The dynamics of political communication: Media and politics in a digital age*. New York: Routledge.
- Rosenberg, Shawn W. (2007): An Introduction: Theoretical perspectives and empirical research on deliberative democracy. V: Shawn W. Rosenberg (ur.), *Deliberation, participation and democracy: Can the people govern?*, 1–22. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sanders, Lynn M (1997): Against deliberation. *Political Theory* 25 (3): 347–76.
- Swyngedouw, Erik in Japhy Wilson (ur.). (2014): *The Post-Political and Its Discontents: Spaces of Depoliticisation, Spectres of Radical Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Tormey, Simon (2015): *The end of representative politics*. Cambridge: Polity Press.

- Van Biezen, Ingrid, Peter Mair in Thomas Poguntke (2012): Going, going, ... gone? The decline of party membership in contemporary Europe. *European Journal of Political Research*, 51 (1): 24–56.
- Vodovnik, Žiga (2011): Državljanstvo kot glagol: alterglobalistično gibanje in ideja translokalnega državljanstva. *Družboslovne razprave* 27 (67): 41–57.
- Warnke, Georgia (1995): Communicative rationality and cultural values. V: Stephen K. White (ur.), *The Cambridge companion to Habermas*, 120–242. Cambridge: Cambridge University Press.
- Young, Iris Marion (1996): Communication and the other: Beyond deliberative democracy. V: Seyla Benhabib (ur.), *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the political*, 120–135. Princeton: Princeton University Press.

VIRI

- European Commission (2018): Citizens' dialogues and Citizens' consultations: Progress report. Dostopno prek https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/eu-progress-report-consultations-111218_en.pdf, 1. 4. 2022.